

ЗАПОБІЖНІ ЗАХОДИ ЗА СТАТУТОМ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА 1864 Р.

Бурдін М. Ю.

*Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, Україна
E-mail: mixlo@rambler.ru*

У статті наведено систему запобіжних заходів у кримінальному судочинстві, передбачених Статутом кримінального судочинства 1864 року, проаналізовано практику їх правозастосування та ефективність.

Ключові слова: кримінальне судочинство, Статут кримінального судочинства, запобіжні заходи, слідчі дії, взяття під варту, домашній арешт, застава, поручительство, підписка про невиїзд.

Реформування системи кримінальної юстиції є одним з найбільш важливіших кроків на шляху України до впровадження світових стандартів забезпечення прав людини. Разом з тим, на жаль, одною з найбільш болючих проблем залишається питання забезпечення прав учасників кримінального процесу на його різних стадіях, адже закон у певних випадках передбачає їх обмеження. Так, при застосуванні запобіжних заходів неминухо постають питання щодо правильності їх обрання, доцільності, відповідності тощо. У цих умовах актуальною є проблема визначення кола запобіжних заходів та умов їх застосування. Вважаємо за доцільне звернутися до вітчизняного досвіду з цієї проблематики, зокрема системи запобіжних заходів визначених Судовими статутами 1864 року та практики їх правозастосування.

У дореволюційний період ця тема висвітлювалася у роботах Случевського В.К., Тальберга Д. Г., Познишева С. В., Фойницького І. Я., Чебишева-Дмитрієва О. П. Серед радянських вчених дану тематику освітлювали Віленський Б. В., Гернет М. М., Єрошкін М. П., Чельцов-Бебутов М. О., Петрухін І. Л. Значний вклад внесли сучасні вчені-юристи Рум'янцев В. О., Казанцев С. М., Мамонтов О. Г. Водночас вказане питання розглянуто дещо фрагментарно та потребує уточнень.

Метою статті є розгляд системи запобіжних заходів, передбачених Статутом кримінального судочинства 1864 року (СКС), та узагальнення практики їх правозастосування.

Судові статuti 1864 року встановили систему запобіжних заходів, характерну для буржуазного права ХІХ ст. [7]. Застосування запобіжних заходів було прерогативою судових слідчих. Поліція та прокуратура цих прав не отримали. Була значно звужена сфера застосування особистого затримання.

Учений-процесуаліст Случевський В. К. поділяв запобіжні заходи на три категорії. До першої він відносив заходи, що позбавляли обвинуваченого фізичної можливості ухилятися від слідства (взяття під варту). Друга категорія заходів – «які утворюють обвинуваченому перешкоди для ухиляння» (позбавлення посвідки на проживання, поліцейський нагляд тощо). Третю категорію становили заходи «які

викликають в обвинуваченого особливі спонукання не ухилятися від слідства» (поручительство та застава) [9, с. 366].

Ст. 416 СКС встановлювала перелік запобіжних заходів за ступенем обмеження прав обвинуваченого. До них належали: 1) позбавлення посвідки на проживання або підписки про невідлучку з місця проживання; 2) особливий нагляд поліції; 3) поручительство; 4) застава; 5) домашній арешт та 6) взяття під варту.

Закон установлював певні умови застосування запобіжних заходів. На всіх обвинувачених та підозрюваних осіб, незалежно від обраного запобіжного заходу, поширювалася заборона залишати на період провадження слідства місто або територію слідчої дільниці (ст. 415 СКС).

Обрання та застосування запобіжного заходу ставилося судовому слідчому в обов'язок. Окремі науковці вважали, що обов'язковість застосування цих заходів «представляется ничем не оправданной и часто вполне бесцельной, она стесняет личность обвиняемого» [9, с. 366]. До обвинуваченого застосовувався лише один запобіжний захід, який міг бути замінений протягом слідства. Лише в 1894 р. Комісія з перегляду положень Судових статутів визнала можливість в окремих випадках не застосовувати до обвинувачених запобіжних заходів [6, с. 123].

Найнижчим запобіжним заходом вважалося відібрання посвідки на проживання. Значення цього заходу впливало із сутності паспортної системи, відповідно до якої особа не мала права залишати постійне місце проживання без посвідки на проживання або паспорта. Таким чином, особа, позбавлена паспорта, позбавлялася юридичної можливості залишити місце перебування, що, на думку розробників Статуту, давало гарантії від ухиляння обвинуваченого від слідства та суду. Замість паспорта обвинуваченому видавався тимчасовий реверс – посвідчення про вилучення паспорта. Вилучений паспорт підшивався до справи, від чого на ньому залишалися сліди проколів. У подальшому, в разі припинення справи або виправдання звинуваченого, «проколотий» паспорт компрометував свого господаря при влаштуванні на роботу або при пошуку місця проживання [6, с. 123]. За указом сенату від 1884 р. № 145 вилучені паспорти мали зберігатися у справі непідшитими «для того, чтобы не носить на себе внешних признаков прикосновенности лица к уголовному делу» [9, с. 368].

На практиці зазначений захід застосовувався не часто. Так, у звіті Одеського окружного суду зазначалося, що «отобрание вида на жительство вовсе не практикуется, потому что мера эта на самом деле по условиям жизни представляется мерою чуть ли не более строгою, чем безусловное личное задержание. Будучи заключен под стражу, обвиняемый оказывается обеспеченным в отношении крова, пищи и тепла, по крайней мере, а лишенный вида на жительство принужден остаться и без этого. Реверс – это волчий билет» [7, с. 308]. На відміну від свідчень офіційних органів, що мотивувалися «турботою» про обвинувачених, Случевський В. К. наводив більш прозаїчні причини незастосування даного заходу: «Практика показала, что закон ошибается, действующий Устав паспортный лишен прежнего ригоризма (щодо обмеження переміщень осіб без паспортів – М. Б.). Кроме того, при нынешних путях сообщения можно скрыться и без вида, возможно легко проживать по

чужому или подложному виду на жительство; мера эта не имеет поэтому действительного значения» [9, с. 368].

Підписка про невиїзд вважалася свідченням того, що у відношенні особи була винесена постанова слідчого про заборону залишати місце проживання на період слідства, яка була доведена до відома обвинуваченого. Порушення підписки не призводило до юридичної відповідальності особи, але вважалася достатньою підставою для застосування більш суворого запобіжного заходу. Таким чином, «підписка ця має не стільки юридичне, скільки моральне значення» [9, с. 369].

Особливий нагляд поліції як запобіжний захід був найбільш невизначеним у законодавстві. Практичне значення цього заходу було фіктивним, оскільки, по-перше, була відсутня правова регламентація здійснення гласного поліцейського нагляду, а по-друге «поліція має дуже мало засобів для його практичного здійснення» [9, с. 369]. У зв'язку з невизначеністю змісту поняття гласного поліцейського нагляду, дії поліцейських чиновників щодо осіб, що перебували під наглядом, суттєво розрізнялися. Одні обмежувалися відміткою в книзі про знаходження особи під наглядом; другі відбирали підписку про невиїзд, треті щоденно відвідували особу, що знаходилася під наглядом, четверті примушували особу щоденно відмічатися в поліцейському управлінні, інші примушували обвинуваченого постійно ночувати в поліції. Але «жоден із цих заходів нікому не завадив зникнути» [8, с. 309]. Сенаторські ревізії показали, що цей вид нагляду фактично не виконувався навіть щодо осіб, звинувачених у політичних злочинах. Судові слідчі зазвичай застосовували цей захід у справах, що направлялися для припинення [9, с. 369].

Поручительство та внесення застави належали до заходів не адміністративного, а майнового примусу. Будь-яка заможна особа, товариство або управління могли взяти обвинуваченого на поруки. При цьому поручитель брав на себе зобов'язання внести визначену суму грошей у разі ухиляння обвинуваченого від слідства. Поручитель повинен був забезпечити явку обвинуваченого за першою вимогою слідчого. Особа, яка виступала в якості поручителя, була зобов'язана надати судовому слідчому рекомендації місцевої поліції, які гарантували її благонадійність.

Застава полягала у внесенні певної суми грошей або рухомого майна обвинуваченим або сторонніми особами з метою забезпечення явки обвинуваченого до слідства. Втеча або ухиляння від слідства були підставою для повернення застави на користь потерпілого та до фондів утримання місць позбавлення волі.

Розмір застави та поручительства визначав слідчий з урахуванням обставин справи та кредитоспроможності поручителя або заставодавця. Статут встановлював, що розмір не повинен був бути меншим за розмір цивільного позову в справі. Враховуючи той факт, що судовий слідчий щодо оцінки вимог цивільних позивачів діяв самостійно, це обмеження не мало безумовного значення. У справах про порушення Статутів казенних управлінь усі запобіжні заходи, крім утримання під вартою, замінювалися внесенням застави або поручительством у розмірі грошового стягнення, встановленого за порушення вказаних Статутів. Таким чином, поручительство та внесення застави розглядалися не лише як запобіжні заходи, але й як заходи щодо забезпечення відшкодування збитків потерпілого [6, с. 123].

Про призначення поручителя або внесення застави слідчий виносив постанову, яка підписувалася поручителем або заставодавцем. До внесення застави або поручительства обвинуваченого слід було утримувати під вартою (ст. 428 СКС).

Наявність застави та поручительства як запобіжних заходів викликала критику в юридичній літературі. Лучинський Н. Ф. зазначав, що більшість обвинувачених не мали можливості внести навіть незначну заставу [3, с. 61-62].

Домашній арешт відрізнявся від утримання під вартою лише тим, що місцем ув'язнення була квартира обвинуваченого. Застосовувався цей запобіжний захід украї рідко – щодо важких хворих, кормлячих матерів та високопоставлених осіб. Наприклад, у 1899 р. домашній арешт не застосовувався жодного разу [4, с. 372]. Умови домашнього арешту не регламентувалися. У одних випадках, в обвинувачених відбирали підписку про незалишення житла, у інших – біля житла виставлялася охорона [2, с. 407].

Утримання обвинуваченого під вартою (або попередній арешт) мало подвійну мету: по-перше, запобігання втечі обвинуваченого; по-друге, обмеження впливу обвинуваченого в злочині на приховування слідів та доказів скоєного злочину та скоєння нових злочинів [1, с. 51]. Слід зазначити, що законодавець установив утримання під вартою як найсуворіший вид запобіжних заходів, який міг бути застосованим у відносно осіб, підозрюваних у скоєнні важких кримінальних злочинів або щодо осіб без визначеного місця проживання та занять, або особа яких не була встановлена (ст. 417-420 СКС). Закон не встановлював випадків, коли утримання під вартою обиралося запобіжним заходом, залишаючи це на розсуд слідчого. При обранні запобіжного заходу судовий слідчий, крім характеру злочину, повинен був врахувати наявні докази, можливість приховування слідів злочину, стан здоров'я, стать, вік та соціальний статус обвинуваченого (ст. 421 СКС).

Про обрання в якості запобіжного заходу утримання під вартою слідчий складав постанову, яка містила такі відомості: ким та коли винесена постанова; звання, прізвище, ім'я та побатькові або прізвисько затриманого; злочин, в якому затриманий звинувачувався або підозрювався, та підстави затримання. Постанова про взяття під варту пред'являлася обвинуваченому під час його конвоювання до місць позбавлення волі, або в будь-якому разі – не пізніше доби з моменту затримання (ст. 430-431 СКС).

Строки утримання під вартою був досить тривалими: протягом одного року під вартою утримувалися 39% обвинувачених, двох років – 11%, трьох років – 0,9%, більше трьох років – 0,4% [4, с. 558]. Закон не встановлював ніяких обмежень у строках ув'язнення. Більше того, за СКС строк утримання під вартою не враховувався при призначенні покарання у вигляді позбавлення волі, що виправдовувалося законодавцем різницею в меті встановлення запобіжних заходів та покарання [6, с. 124].

Закон передбачав застосування цього заходу до неповнолітніх від 10 до 17 років, які скоїли тяжкі злочини. Діти та підлітки утримувалися в притулках, колоніях для неповнолітніх злочинців та монастирях [5].

Норми СКС забороняли попередній арешт вагітних жінок та кормлячих матерів.

Священнослужителі та ченці піддавалися арешту лише за скоєння «важливих злочинів» та за крайньої необхідності. Вони утримувалися окремо від інших в'язнів (ст. 1021-1022 СКС). Таким чином уряд намагався зберегти престиж духовництва.

Про арешт особи повідомлялося відповідне духовне (ст. 1023 СКС), військо або цивільне начальство обвинуваченого (ст. 1241 СКС) та навчальний заклад (університет) (пар.139 Університетського статуту) [19]. Строків такого повідомлення законодавець не встановлював. На прохання обвинуваченого, слідчий застосовував заходи щодо збереження майна затриманого та піклування про його малолітніх дітей (ст. 431¹ СКС).

Обвинувачений мав право оскаржити постанову судового слідчого про утримання під вартою в окружному суді.

Після введення Судових статутів взяття під варту стало застосовуватися на практиці нечасто. У 1898 р. під вартою утримувалося 16,2% обвинувачених, хоча на початку ХХ ст. під час загострення революційної боротьби цей показник зріс удвічі-тричі [1, с. 52].

Поза загальною системою запобіжних заходів перебували такі заходи, як передача неповнолітніх обвинувачених під нагляд батьків, опікунів, інших «благонадійних осіб», а також передача військовослужбовців під нагляд начальства [6, с. 125].

Для слідчого були обов'язковими до виконання вимоги прокурора щодо пом'якшення або скасування запобіжного заходу. Однак він не був зобов'язаний виконувати вказівки чиновників прокуратури щодо звільнення або взяття під варту обвинуваченого. У разі незгоди слідчого з думкою прокурора, він передавав справу до окружного суду, який виносив із цього приводу остаточне рішення [6, с. 125].

Судові статuti 1864 року утворили достатньо прогресивну для свого часу систему запобіжних заходів у кримінальному судочинстві. Разом з тим з плином часу окремі заходи виявилися недостатньо ефективними, оскільки не відповідали сучасним реаліям розвитку суспільства.

Список літератури

1. Алексеев В. И. Подследственное заключение в дореволюционной России / В. И. Алексеев // Российский следователь. – 2006. – № 6. – С.51-53.
2. Духовский М. В. Русский уголовный процесс / М. В. Духовский. – М., 1910. – 448 с.
3. Лучинский Н. Ф. Основы тюремного дела / Н. Ф. Лучинский. – СПб. : Ред. журн. «Тюрем. вестн.», 1904. – 180 с.
4. Люблинский П. И. Свобода личности в уголовном процессе: меры, обеспечивающие неуклонение обвиняемого от правосудия / П. И. Люблинский. – СПб. : Сенат. тип. – 1906. – 711 с.
5. Об изменении форм и обрядов судопроизводства по делам о преступных деяниях малолетних и несовершеннолетних, а также законоположений о их наказуемости // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3, Т.ХVII. – 1897. – № 14233.
6. Петрухин И. Л. Меры пресечения в дореволюционной России / И. Л. Петрухин // Советское государство и право. – 1988. – № 7. – С.119–125.
7. Российское законодательство X–XX веков: в 9-ти т. / [под общ. ред. О. И. Чистякова]. – М. : Юрид. лит. – . –
- Т. 8. Судебная реформа. – 1991. – 496 с.
8. Свод Законов Российской империи. Изд. 1892 г.
9. Случевский Вл. Учебник русского уголовного процесса. Судостроительство – судопроизводство / Вл. Случевский. – Спб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1913. – 670 с.

Бурдин М. Ю. Меры пресечения по Уставу уголовного судопроизводства 1864 г. / М. Ю. Бурдин // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Юридические науки. – 2011. – Т. 24 (63). № 2. 2011. – С. 11-16.

В статье приведена система мер пресечения в уголовном судопроизводстве Российской империи по Уставу уголовного судопроизводства 1864 года. Обобщена и проанализирована практика их правоприменения, охарактеризована эффективность.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, Устав уголовного судопроизводства, меры пресечения, следственные действия, взятие под стражу, домашний арест, залог, поручительство, подписка о невыезде.

Burdin M. Precautions for charter criminal trial in 1864 / M. Burdin // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series : Juridical sciences. – 2011. – Vol. 24 (63). № 2. 2011. – P. 11-16.

The article presents a system of precautions in criminal proceedings under the Statute of criminal justice in 1864, analyzed the practice of law enforcement and effectiveness.

Keywords: criminal justice, criminal procedure statute, precautions, investigation, custody, house arrest, pledge, bail, recognizance not to leave.

Поступила в редакцию 14.11.2011 г.